

OVER DE BETEKENIS EN DE WAARDE
VAN HET GODGELEERD-STAATKUNDIG
VERTOOG VAN B. DESPINOZA
DOOR
Dr. W. MEIJER.

Tot op den jongsten tijd waren weinigen er in geslaagd, het Tr. Theol. Pol. te begrijpen, waaruit vanzelf volgde dat men er ook de waarde niet van kende.

Ik wil heden trachten iets bij te dragen tot beter verstand van dit merkwaardige boek.

De voornaamste reden van het door mij bedoelde misverstand, was natuurlijk gelegen in de onvoldoende kennis van Spinoza's wijsbegeerte.

Deze, in den aanvang belasterd, beschimpt en vervloekt, toen doodgezwegen, is eerst een eeuw na des schrijvers dood in Duitschland weer ontdekt, toen onredelijk verheerlijkt door mannen als SCHLEIERMACHER, LESSING en GOETHE die hem maar half verstonden en in den laatsten tijd eerst duidelijk geworden voor de denkers van onzen tijd.

Maar behalve dit overwegende bezwaar bestonden er tot recht begrip van dit boek ook nog moeilijkheden van anderen aard.

Wel is het in de eerste plaats een wijsgeerig pleidooi, maar tevens sluit het zich geheel aan bij de tijdsomstandigheden, waarin men toen, van 1660-1670, verkeerde. [468]

Het behandelt de groote beginselvragen die destijds geheel Europa in vlam zetten, maar die nergens scherper werden gesteld dan in ons vaderland, dat in de 17e eeuw den tijdgeest beheerschte. Evenals JAN DE WITT de staatkunde van Europa leidde, gaf de Hollandsche letterkunde den toon aan in de vrijzinnige gedachtenwereld van dien tijd. Dank zij onze vrijheid van drukpers, was Holland een baken der verlichting.

GROTIUS werd de rechtsgeleerde, BOERHAVE de geneesheer, HUYGENS de natuurkundige, REMBRANDT de schilder, SPINOZA de wijsgeer van Europa. Holland was in het klein een beeld van den beschavingstoestand in dien tijd.

Men moet dus om dit Tractaat te kunnen waardeeren noodzakelijk ook Holland van dien tijd kennen.

En dit is voor buitenlanders die Spinoza studeeren, niet gemakkelijk.

In 1903 heb ik Prof. MENZEL daarop gewezen in twee Artikelen van het Archiv van L. STEIN, die men in onze boekerij te Rijnsburg kan vinden. Over SPINOZA en

de Collegianten (No. 260) en over SPINOZA en het Christendom (No. 262 van den catalogus). De Duitschers hebben spoedig begrepen, dat hier de sleutels te vinden waren tot recht verstand van het Tractaat en sedert bijzondere aandacht daaraan gewijd.

Maar toen men nu eenmaal zijn aandacht op het tijdelijk karakter van het Tractaat gevestigd had, is men daarin ut fieri solet weer te ver gegaan en met voorbijzien van den breeden grondslag van het Vertoog, de waarde ervan gaan miskennen door het eenvoudig te beschouwen als een geschrift, uitsluitend bestemd tot bevordering van de Staatskunde van JAN DE WITT.

Dit is onlangs duidelijk gebleken uit een verhandeling van Dr. HERMANN COHEN in het „Jahrbuch für Jüdische Geschichte und Literatur" 1915.

Dr. CARL GEBHARDT, de grondige Spinozakenner had zich in zijn Einleitung voor de uitgave zijner Vertaling van. het Tractaat laten ontvallen, dat „derwahre Grund [469] dem der Theol. Pol. Traktat seine Entstehung verdankt, liegt in der Verbindung SPINOZA'S mit JAN DE WITT (Seite VIII) en op Seite IX: dieses Werk ist in seinem praktischen Teile nichts anderes als eine holländische Staatschrift im Sinne der republikanischen Politik JAN DE WITTS. In der gleichen Weise enthält der Theologisch-politische Traktat eine Verteidigung der Kirchenpolitik des Grosspensionars.

Op deze woorden nu beroept zich Dr. COHEN, en nadat hij aldus het karakter van het Vertoog in het oog van zijn hoorders tot den rang van een gewoon schotschrift heeft trachten te verlagen, valt hij het met de heftigste woede aan, als een onwaardige en onkundige beschouwing van de Heilige Schrift door een afvallige, wiens haat tegen de Joden door zijn verbanning uit de Synagoge was aangevuurd, die daardoor zelfs verleid was Christus boven Mozes te stellen en de Protestantsche theologen de wapenen in handen had gegeven tot miskennis van de wet en de profeten.

Zijn demonische invloed zou nog heden ten dage de hoofdoorzaak zijn der overal zich openbarende jodenvervolging.

SPINOZA's karakter wordt daarbij als huichelachtig en vreesachtig afgeschilderd en op den voorgrond gesteld dat het hoogst noodig is dat tegen de vereering allerwege hem betoond, op grond van zijn Theol. Pol. Tractaat, met kracht wordt opgetreden.

En hoewel nu uit GEBHARDT'S Einleitung XII en XXX en COHEN'S eigen woorden (Seite 56 en 59 Noot) blijkt dat de eerste ten volle en on-omwonden, de breedere strekking van het betoog heeft erkend, de tweede zich toch ook genoodzaakt ziet een hoogere waarde daaraan toe te kennen, geeft mij deze felle aanval op Spinoza's karakter aanleiding om door een onpartijdige beschouwing van het Tractaat te trachten, de rechte waarde daarvan te bepalen.

Uit de laatste aanhalingen blijkt dat het werk met recht van wereldhistorische beteekenis wordt genoemd [470] en een gedenkstuk van onze beschaving mag heeten. Het poogt eene oplossing te geven van enkele der belangrijkste vraagstukken die er voor de menschelijke samenleving bestaan, vraagstukken, die toen nog nieuw en ongehoord, zelfs nu nog óf weinig óf niet doordacht zijn.

Laat mij al terstond beginnen, U den inhoud daarvan te omschrijven.

1e. De vrijheid van denken en spreken voor den enkeling is een natuurrecht en moet door den Staat worden toegestaan ; zij is noch voor de vroomheid noch voor de rust van den Staat te duchten, ja, kan zelfs niet zonder schade voor beiden den menschen worden ontnomen.

2e. Het ware godsdienstig geloof moet blijken uit 's menschen zedelijk gedrag en is onafhankelijk van bespiegeling, 't geloof aan geschiedverhalen (mythen) of ceremoniën (godsdienstplechtigheden) .

3e. Godsdienst en wijsbegeerte moeten onafhankelijk van elkaar blijven, en die God waarlijk kent kan hem niet dienen.

Dit zijn de veritates aeternae die SPINOZA in dit Vertoog heeft uiteengezet en aangetoond, waarheden die nog in onzen tijd alle gemoederen bezig houden.

Men vindt haar terug in de leuze : liberaal of clericaal, voorts in den eisch van zedelijke opvoeding, terwijl de derde vraag vooreerst nog geen belangstelling zal wekken, zoolang men meent aan het Kantiaansche standpunt genoeg te hebben.

Dat het boek, behalve deze wijsgeerige ook een staatkundige beteekenis heeft, die heden ten dage nog onderzoek waard is, zal U voldoende begrijpen, als ik U er op wijs, hoe reeds toen de kwestie van Art. 192 onzer G.W. door Spinoza grondig doordacht en op zijne wijze beslist is.

Wij komen op dit laatste nog terug, maar behoeven niet stil te staan bij een ander onderwerp van algemeen belang, dat namelijk door SPINOZA in deze uitgave voor het eerst een proeve geleverd is van onbe-[471]vooroordeelde critiek op den Bijbel. Dit feit toch is door Prof. MATTHES in onze Jaarvergadering van 1908 naar waarde gehuldigd en openbaar gemaakt in Teijlers Theol. Tijdschrift 1909.

Als curiositeit moet ik hierbij toch nog even vertellen, dat onze beroemde Leidsche school bij haar critische Studiën is uitgegaan van het werk van pater RICHARD SIMON, dat 10 jaar na SPINOZA verschenen is en dat zij haren beroemden landgenoot daarbij totaal over het hoofd heeft gezien, hetzij omdat zij blindelings SEMLER gevolgd heeft, hetzij omdat SPINOZA's naam in godgeleerde kringen zelfs toen nog niet genoemd mocht worden.

CORNILL's Einleitung in das Alte Testament geeft SPINOZA in dit opzicht de eer die hem toekomt.

De inleidingswetenschap, waarvan hier sprake is, werd door SPINOZA geschapen en genoemd:

Geschiedenis der Schrift. Eerst in den laatsten tijd is men tot deze benaming, die de juiste was, teruggekeerd.

Laat ons nu eerst eenige oogenblikken stilstaan bij de letterkundige geschiedenis van het Tractaat.

Het is verschenen toen SPINOZA van Voorburg naar den Haag was vertrokken in de eerste dagen van het jaar 1670. Het heette Tractatus Theologico-Politicus en berichtte dat het was uitgegeven bij HEINRICH KÜHNRAHT te Hamburg. Het was in het Latijn geschreven.

Onder den naam KÜHNRAHT was een Rozekruiser bekend, die in het begin der 17e eeuw dikke boeken vol symbolen schreef. In 1670 leefde hij te Hamburg niet meer. Toch zijn er toen meerdere boeken op zijn naam verschenen, tengevolge waarvan hij bij LAPPENBERG zorgvuldig in de lijst der Hamburger drukkers is opgenomen. Bij nader inzien blijken al deze Geschriften echter SPINOZANA te zijn, zoodat LAPPENBERG door Holland gefopt is.

De bekende RIEUWERTSZ te Amst. heeft later zelf verklaard, dat het boek bij hem ter perse is gelegd.

In 1693 verscheen de Hollandsche Vertaling, zoo het [472] heette bij HERMAN KOENRAAD te Amsterdam en daardoor liet COLERUS zich beetnemen.

Zoodra het boek verschenen was, brak er een storm van verontwaardiging los in de kerkelijke kringen van Holland en Zeeland.

Elke synode verzocht opnieuw veroordeeling, totdat eindelijk Willem III toegaf en in 1674 het boek verbood.

Om aan de navraag te blijven voldoen, verschenen er nu achtereenvolgens 4 herdrukken in hetzelfde formaat, die allen hetzelfde jaartal droegen, zoodat bij ophalen door den schout de drukker de boeken voor oud verkoopen kon.

Prof. Land was de eerste die deze drukken heeft onderscheiden en daarvan mededeeling gedaan in de Academie van Wetenschappen. (Zie No. 244 van den Catalogus te Rijnsburg).

Toen men nu hiermede niet meer durfde voortgaan, verscheen een 8° druk, die met de zonderlingste titels werd uitgedoscht, waarvan een paar nogal teekenend zijn.

Na deze uitgave werd het Vertoog in het Fransch vertaald door JEAN MAXIMILIEN LUCAS ±1680, wiens levensgeschiedenis door mij aan het licht is gebracht en beschreven in mijn Levensbeeld van SPINOZA. Hij was beroemd door zijne Quintessences. In Frankrijk werd het boek gunstig opgenomen. Alle ontwikkelden waren het er mede eens, in Parijs werd het veel gelezen en vermoedelijk heeft het Condé die een Rozekruiser was aanleiding gegeven om Spinoza in 1673 uit te noodigen naar Utrecht te komen.

In Frankrijk werd later een der hoofddenkbeelden door ROUSSEAU overgenomen in zijn confession de foi.

In Holland bleef het volslagen onopgemerkt, zooals wij boven reeds hebben gezien bij de beschouwing der Leidsche Critiek.

Toen Prof. Land nu in 1880 SPINOZA's werken uitgaf, wist hij nog niet, dat er 4 drukken waren, wat hij later eerst ontdekte, tengevolge waarvan Dr. GEBHARDT nu in staat was volgens LAND's eigen aanwijzing diens uitgave te verbeteren. [473]

SPINOZA zelf maakte nog enkele aantekeningen op dit Tractaat, die door de MURR zeer nauwkeurig zijn uitgegeven en insgelijks groote beteekenis hebben.

De Rozekruisers en de Vrijmetselaars vonden in dit Tractaat de uitdrukking hunner innigste overtuiging. Het is als het ware het programma der maçonnerie. Men zie daarover mijn geschrift over de Rozekruisers.

In de tijdsomstandigheden niet alleen van Nederland maar van Europa lag de aanleiding tot het opstellen van dit werk. Maar ook van Nederland. In 1665 schrijft SPINOZA aan OLDENBURG: Ik stel nu een Vertoog op over mijn opvatting van de Schrift. Hiertoe word ik bewogen, 1. door de vooroordeelen der theologen, daar ik weet, dat deze vooral de menschen verhinderen zich op de wijsbegeerte toe te leggen. Daarom beijver ik mij die bloot te leggen en uit de geesten der denkenden te verwijderen.

2. door de meening die het volk van mij koestert, dat niet ophoudt mij van goddeloosheid te beschuldigen. Ook die moet ik zooveel mogelijk van mij afwenden.

3. door de vrijheid van denken en te zeggen wat men denkt, die ik op alle wijze zoek te bevorderen, en door het overgroot gezag der predikanten en hun overmoed op allerlei wijze onderdrukt wordt.

Hierbij bedenke men dat de reformatie den Bijbel tot eenige norm van het leven had gemaakt waardoor het voor alle vromen van het allerhoogste gewicht werd dien goed te leeren kennen. Van de waarheid, daarin geopenbaard, hing immers 's menschen zaligheid af.

De godgeleerden nu, die haar moesten uitleggen, geraakten daarbij in de grootste oneenigheid en verketterden elkaar op de meest stuitende wijze, totdat dit de menigte dusdanig verdroot, dat ze besloot, op eigen wieken te drijven en zelf de waarheid in de Schrift te zoeken. Het geloof zou zalig maken, maar wat te gelooven was moest ieder zoeken in de Heilige Schrift.

Hoeveel levensgeluk deze waan der menschheid gekost heeft is eenvoudig niet te beschrijven. In onzen tijd zijn TOLSTOY en Miss EDDY nog de treurige bewijzen [474] daarvan. Maar keeren wij tot de geschiedenis terug.

In Holland vooral legde men zich met geestdrift op die studie toe. Men schoof nu de predikanten geheel terzijde en kwam te zamen in Collegiën om

telkens beter den Bijbel te verstaan en daardoor tot de kennis Gods te geraken. Remonstranten, Mennonieten en Mystieken namen aan die Collegies deel en daaruit ontstond langzamerhand een afzonderlijke secte, de Collegianten genaamd.

Deze legden zich toe op het profeteeren (proponeeren en protesteeren), vrij van alle geestelijk gezag.

Zij stonden het vrijspreken voor, maar altijd met verstand, waardoor zij zich gunstig onderscheidde van de kwakers. In 't Weeshuis de Oranjeappel te Amsterdam vindt men hun herinnering bewaard.

Deze richting is het uiterste gevolg der Hervorming. Verder kan men niet gaan.

In die kringen nu werd SPINOZA na zijn verbanning uit de Synagoge gaarne gezien, al was 't ook niet als geestverwant, want wie zich geen Christen noemde werd onder hen niet geduld, evenmin als wie zich overgaf aan de werken des vleesches.

Toch zag men hem gaarne, want, zoo iemand, verstond hij het O. T., waaraan hun het meeste gelegen was.

Door deze toenadering tot de Collegianten zag SPINOZA zich nu voor een geheel nieuwe taak gesteld. Het O. T., dat hij volgens de Rabbijnsche overlevering had leeren kennen, en waartegen toen reeds bezwaren bij hem gerezen waren die zijn verbanning tengevolge hadden gehad, moest nu met eigen krachtsinspanning, zelfstandig uit een geheel ander oogpunt worden onderzocht.

En aan deze studie hebben wij het Theologisch gedeelte van het Godgel. Staatk. Vertoog te danken.

Zijn methode stond al dadelijk vast. Hij verwierp het gezag der schriftgeleerden, de Bijbel zelf zou hem inlichten. Hij zocht de *historia scripturae*, evenals de natuurkunde van zijn tijd de natuur onderzocht.

Hij schudde alle vooroordeelen der Theologie van [475] zich af en zette zich onbevooroordeeld aan zijn taak. Vrij denken en vrij spreken kon men alleen in Nederland. SPINOZA zou dit, en daarin was hij nu een padvinder, ook toepassen op de Heilige Schrift.

Met de Reformatie was echter, behalve het onderzoek van de Schrift, ook nog een ander beginsel ingevoerd, nml. het beroemde *cujus regio, éjus religio*; wiens gebied, diens geloof; dat in Duitschland goed gewerkt had, maar in het duizendvoud versnipperde Holland geen toepassing kon vinden.

Toch neigde men om vredeswille daarheen. In de kerk onder de theologen was geen vrede tot stand te brengen en daarom namen tenslotte de Staten het heft in handen en stelden te Dordt vast, wat de ware leer zou zijn. Wie hiermede niet meeding werd afgezet.

De Academie werd *gereformeerd*.

We zien dit goedgekeurd door DE GROOT op zuiver historische overwegingen (PIETAS ORDINUM HOLLANDIAE), we zien dit bepleit door SPINOZA, op grond van de leeringen des Bijbels, die immers voor allen het richtsnoer moest zijn en de regel des geloofs.

De vraag was toen niet of het geloof al dan niet vastgesteld zou worden, daaraan twijfelde niemand; de vraag was alleen wie het zou beheerschen, de Staat of de Geestelijkheid.

SPINOZA zocht het antwoord op deze vraag in het O.T. en dit leidde hem tot het volgende besluit.

MOZES staat boven AARON en de geschiedenis van het Israëlitische volk bewijst dat, toen in het eind de priesters koningen werden, het Rijk ten onder is gegaan.

De overheid heeft dus in zaken van godsdiensttwisten te beslissen. Zoo ziet men hoe het tractaat als het ware van zelf uit de vragen des tijds is ontstaan. SPINOZA's verdediging tegen zijn banvonniss door de Rabbijnen werd hier omgewerkt tot een critisch onderzoek van de boeken des Ouden Verbonds.

Bovengenoemd besluit vinden wij vermeld in de laatste hoofdstukken van het Theol. Pol. Tractaat en de vraag aan [476] wiens zorg de godsdienst vrede moest worden toevertrouwd werd beantwoord in den zin der Overheid. Deze laatste kerkelijk-staatkundige vraag had echter in 1670 een geheel ander aanzien gekregen sedert de synode van Dordrecht haar had trachten op te lossen. Onder FREDERIK HENDRIK waren de vrijzinnige Arminianen weder overal op den voorgrond getreden, de orthodoxie was in de minderheid geraakt, en wat het voornaamste was, de wijsbegeerte van CARTESIUS had stormenderhand onze godgeleerdheid veroverd. Leiden was CARTESIAANSCH. Hoewel theologisch zonder beteekenis, — DESCARTES was en bleef zuiver Katholiek en is eigenlijk bij ongeluk op den Index gekomen, — toch had zijn wijsbegeerte voor de kerk twee zeer gevaarlijke eigenschappen.

1e. begon hij met den twijfel en vond zijn steunpunt in het menschelijk denken; 2e. geloofde hij in de natuurwetenschap zijner dagen en kende aan haar stellingen gezag toe, ook tegenover de Schrift, al durfde hij het ook niet openlijk bekennen, al hield hij daarom zijn Kosmos terug.

De CARTESIANEN, om iets te noemen, geloofden aan het stelsel van COPPERNICUS.

De Universiteit Leiden was gesticht om de kerk van streng geloovige leeraars te voorzien, en nu moest men het beleven dat door Cartesius invloed op de theologen, alle gemeenten door deze wijsgeerige questie in beroering werden gebracht.

Voetius had er al tijdens het leven van Descartes tegen gewaarschuwd; na diens dood liet de ergernis der gemeenten steeds luider zich hooren, zoodat de Staten onder Jan de Witt zich reeds in 1656 genoodzaakt zagen een placcaat uit te vaardigen „ jegens de vermenging van godgeleerdheid en wijsbegeerte". De theologen moesten nu Cartesius verloochenen. En toen dit niet hielp, en DE WITT inmiddels vermoord was, wisten de orthodoxen ten laatste WILLEM III over te halen, met strengheid zijn gezag te handhaven. VAN DER WAAIJEN werd uit Zeeland verbannen. MOMMA werd afgezet en van [477] de Leidsche Hoogeschool werd CARTESIUS voor goed verdreven door de afzetting van den grootmeester HEYDANUS, in 1676.

Wie enkel de staatkundige geschiedenis van zijn vaderland kent, weet niet wat dit feit destijds beteekend heeft.

Door de afzetting van dezen eersten theoloog aan de Leidsche academie, het bolwerk tegen Leuven, verloochende WILLEM III de leuze, waaronder WILLEM I de vrijheid van denken en spreken, ten koste van zijn eigen bloed had gehandhaafd, en werd de kerk weder gesteld boven de wetenschap, wat zoo gebleven is tot op den huidigen dag. Nog altijd worden de theologen aan de Academie door de kerk benoemd.

De vrijheid van denken tijdens de hagepreken geboren, werd door den Staatsgreep van WILLEM III voor goed uit Nederland gebannen, althans van de Academie. Men leze wat SPINOZA hierover zegt in zijn Politiek Tractaat.

Ook deze hoofdvraag, welke de verhouding moet zijn tusschen godgeleerdheid en wijsbegeerte, noemt Spinoza met zoovele woorden den hoofdinhoud van zijn Tractaat, terwijl hierin klaarblijkelijk weer ligt opgesloten een andere groote vraag of de Rede of de Schrift tenslotte den doorslag moet geven, waar beide elkander tegenspreken.

De meeste denkers van dien tijd trachtten hiermede te schipperen. L. MEIJER vooral is daarvan een zeer uitstekend voorbeeld in zijn *Philosophia Sacrae Scripturae interpres*. 1666.

Zijn geschrift lokte hevige bestrijding uit.

SPINOZA moest dus ook deze vraag onder de oogen zien.

Hij beantwoordde haar zeer stellig.

De godgeleerdheid moet van de wijsbegeerte gescheiden blijven, daar immers uit het onderzoek van den Bijbel blijkt, dat God nergens van den geloovige kennis of wetenschap eischt, maar alleen gehoorzaamheid en zoo wordt godsdienst tot zedelijkheid teruggebracht. [478]

Voor de filosofie daarentegen handhaaft hij het onbeperkt gezag der rede (thans critiek).

De menigte die niet tot hooger bespiegeling in staat is, troost hij door de verzekering dat deze ook nergens in den Bijbel gevorderd wordt. De

aartsvaders zelfs hadden den naam van God niet gekend. Alleen diens eigenschappen, zijn wezen niet.

Met teksten uit JEREMIA, JOHANNES en JACOBUS betoogt hij, dat het God alleen om gerechtigheid en naastenliefde te doen is, en dat hij die deze deugden in zijn leven betracht, volkomen gerust kan zijn dat hij het ware geloof bezit.

Evenals in den Staat moet geschieden, worden in het Godsrijk geen dwalingen (ketterijen), maar alleen misdrijven gestraft.

Het is een genoegen dit betoog, hoe spitsvondig ook soms, in bijzonderheden na te gaan.

SPINOZA staat hier geheel op het standpunt van KANT: Die Religion innerhalb der blossen Vernunft, en van onze moderne theologie.

Dit anti-dogmatisch resultaat stemde geheel overeen met de Rozekruisers van dien tijd, met de Mennonieten en Remonstranten en met de Protestantenvonders van onze dagen.

Toch bleef men vragen naar een korte samenvatting van het geloof, die geen reden tot verdeeldheid zou opleveren. Men zocht een religio catholica, die allen zou voldoen. Zie mijn vertaling van het Vertoog blz. 305.

HENDRIK IV, GROTIUS, LEIBNIZ, allen meenden hierin vrede en verzoening te zullen vinden, indien slechts :

- 1e. de overmoed der geestelijken gefnuikt was en
- 2e. alle dogmata waren opgeruimd.

Volgens SPINOZA waren die dogmata te zoeken in de wijsbegeerte, voor het volk dat hiervan niets begrijpen kon, stelde hij zelf een religio vast, d.w.z. eenige grondstellingen, waaruit vanzelf de verplichting tot een zedelijk leven moest voortvloeien.

Die 7 Artt. in Cap. XIV opgeteekend, hebben velen [479] aanstoot gegeven, daar zij niet strooken met SPINOZA's eigen wijsgeerige beginselen, zooals wij die lezen in de Ethica. Dat men daaraan aanstoot neemt is onredelijk, want met zoovele woorden heeft hij te kennen gegeven, dat deze Artikelen alleen moesten dienen om hen, die niet in staat waren te filosofeeren, een redelijke grond te geven voor een eerzaam levensgedrag, en tevens van dien aard waren, dat alle waarlijk vrome en eerbare menschen het daarmede eens konden zijn, hetzelfde wat in de Constitutions van ANDERSON van het geloof der vrijmetselarij geëischt wordt en wat ook ROUSSEAU meende de basis van alle geloof te kunnen zijn.

Hij hoopte daardoor niet zooals THORBECKE dacht, een Christendom boven alle geloofsverdeeldheid te bereiken, wat in zichzelf nonsens is, maar een godsdienst of geloof, dat allen twist en tweedracht over de leer zou voorkomen.

Bedenken wij nu bij dit alles, dat hij, de Schrift zakelijk onderzoekende als BACON de natuur deed, aan de eene zijde tot de meest heterodoxe overtuigingen kwam, die de geloovigen geweldige ergernis gaven, terwijl hij aan den anderen kant ook dikwijls moest erkennen, dat de Schrift in veel opzichten de orthodoxie volkomen gelijk geeft, zoo spreekt het vanzelf, dat hij het niemand naar den zin kon maken en nu nog van radicalen als MEINSMA, van Joden als HERMANN COHEN, en van moderne godgeleerden, die het opgeven een Christen van hem te maken, zooals GOETHE het wilde, de grofste beschuldigingen moet verduren, nu eens van huichelarij, dan weer van laffe menschenvrees.

Wie echter zelf den Bijbel zakelijk kan lezen, — maar hoe weinigen zijn er, die dit kunnen — zal in het Godgel.-Staatkundig vertoog niets vinden, wat afkeuringswaardig is. Toch schijnt dit moeilijk. Zelfs GEBHARDT is nog in het onzekere, hoe SPINOZA tegenover het Christendom stond.

Door zijn onderzoek van de Heilige Schrift, was SPINOZA alzo gekomen, 1. tot de overtuiging, dat men [480] ieder vrij moest laten in zijn geloof, omdat het er voor de vroomheid niet op aankwam wat men dacht over wijsgeerige vragen en omdat voor de rust van den Staat daarvan niets te vreezen was. Het is hetzelfde wat FREDERIK II later leerde en thans zelfs in enkele Staten, zooals Nederland cum grano salis wordt toegepast.

2e. Dat alle waar geloof moet blijken uit de werken, uit een zedelijken levenswandel, zooals ook door de besten der Hervormden op den voorgrond werd gesteld en tegenwoordig alom wordt gepredikt, maar niet toegepast. Op den door hem aangewezen weg voortgaande, is de moderne theologie tot haar huidige schriftverklaring gekomen en daardoor is veel priesterheerschappij en gewetensdwang voorkomen en onderdrukt.

Een vraag blijft altijd nog over.

Hoe is het Theol. Pol. Tractaat te rijmen met Spinoza's wijsgeerig denken, zooals we dat kennen uit de Ethica?

Op deze vraag wordt nu door mannen als HERMANN COHEN en vele geloovigen den meesten nadruk gelegd en breedvoerig betoogd, dat wat Sp. in het Tractaat leert, niet in overeenstemming te brengen is met zijn stelsel. Dit nu is een ongerijmde eisch, als men het Vertoog opvat, voor wat het zelf zegt te willen zijn.

De menigte is niet wijsgeerig van aard, de mensch heeft behoefte aan godsdienst, hoe kunnen we hem nu het beste verzekeren, dat hij ook buiten alle wijsgeerig onderzoek toch zalig kan worden, deze vraag heeft Spinoza trachten te 'beantwoorden.

Die vraag is in onzen tijd niet meer te beantwoorden, tenzij voor de theosofen die ons verwijzen naar de oude Aziatische heilige boeken.

In SPINOZA's tijd was, naar men meende het antwoord te vinden in de Heilige Schrift en daarin is hij alle vromen voorgegaan. Of het hem gelukt is, is hier de vraag niet.

Alleen behoort vastgesteld te worden, dat wat hij leerde, als de bedoeling van Gods woord, nooit als de [481] waarheid door hem verkondigd is, en door hem volstrekt gescheiden werd gehouden van alle wijsbegeerte.

Men heeft dus geen recht naar wijsgeerig-godsdienstige beschouwingen in het Tractaat te zoeken.

Men heeft geen recht hem te beschuldigen van huichelarij en menschenvrees.

Maar desniettemin blijft de vraag zelf, hoe de verhouding van Spinoza's wijsbegeerte ten opzichte van den godsdienst, (waaronder velen thans alleen het Christendom verstaan), te begrijpen is, niet zonder gewicht.

Ook deze wensch ik daarom tenslotte nog eens onder de oogen te zien.

SPINOZA heeft, zooals hij aan OLDENBURG schreef, niet alleen de vooroordeelen der godgeleerden willen bestrijden en hun noodlottigen invloed te keer gaan, maar ook zich zelf tegen de beschuldiging van atheïsme willen verdedigen waarmede destijds het volk door de predikanten aangestookt, hem allerwege vervolgde.

Hoe heeft hij dit beproefd?

In Psalm 104 staat, die niet aan God gelooft, is een dwaas.

Het woord „dwaas" is echter een slechte vertaling. Het Hebreeuwsch bedoelt hier een ellendeling, een verworpene. Lang heeft men deze uitspraak geloofd. Men kon zich toen, en de meesten nu nog, geen ongodsdienstig mensch denken zonder hem tevens als zedeloos te brandmerken.

Ds. OORT Jr. heeft hierover een preek gehouden, die de moeite waard is om na te lezen, maar volkomen onjuist.

SPINOZA nu wilde deze blaam van zich afwerpen. In een zijner brieven doet hij dit ook; niet door wijdloopige redeneering, maar eenvoudig door te wijzen op zijn gedrag, en in het Tractaat heeft hij het gedaan door te doen uitkomen dat ieder die God zegt lief te hebben, dat bewijzen moet door goede werken; dat elk geloof ook het meest algemeene, de hoogste zedelijkheid eischt; dat men zijn geloof moet toonen uit zijn werken. [482]

Dit was nu wel voldoende voor het gros (het gemeen), maar wij die begrijpen, zijn daarmede nog niet voldaan.

Godeloos, ontaard, d.i. menschenonwaardig, was SPINOZA niet, maar was hij dan niet atheïst in den verstandelijken zin van het woord en dus ook niet ongodsdienstig volgens de communis opinio?

Hieromtrent worden wij ingelicht door de 34e aantekening op het Tractaat en dit is iets dat door de meesten tot nu toe is voorbijgezien.

Dat SPINOZA geen God zou **erkend** hebben, is een ongerijmde bewering. Het eerste Deel zijner Ethica handelt de Deo.

Volgens een Engelschman, die een boek over hem schreef, was hij The God-intoxicated man en SCHLEIERMACHER, GUNNING, RITTER en zoovelen uit later tijd, zouden hem voorzeker nooit zoo hoog verheven hebben, als zij niet overtuigd waren geweest, dat hij een God erkende, al was het dan ook niet der Christenen God. Maar in één ding verschilde hij van het gemeen, dat hem verwierp en verstiet, en dat is zijn gevoelen: dat wie God kent wel tot liefde maar nooit tot godsdienst in den zin der menigte kan geleid worden, dus ook niet tot religie, als men tegenwoordig zegt.

Dit standpunt is voor de meesten ondenkbaar. Wel hebben de moderne theologen eens gemeend, den godsdienst te kunnen denken zonder God ; (men noemde dit de atheïstische nuance van den godsdienst) en nog is dit het gevoelen van de onnadenkende, beschaafde wereld ten onzent, die in het agnosticisme haar vorm van religie vindt, zonder van eenig Godsbegrip te willen weten. Van eene dergelijke redeneering kon SPINOZA echter niets begrijpen. Volgens hem lag aan elk affect een idea ten grondslag. Ax. HI DI. H der Ethica.

Maar tegenover al de bovengenoemden leerde SPINOZA in de Aanteekening bovengenoemd, dat wie God kent, vanzelf gedwongen wordt hem lief te hebben met die geestelijke liefde, die hij in het vijfde deel der Ethica zoo uitvoerig beschrijft en daardoor verhinderd wordt [483] God als een Koning te dienen. In die liefde vindt de mensch de hoogste zaligheid, die er voor hem te bereiken valt.

Deze drie stellingen ¹⁾, waarvan de eerste vrij algemeen, de tweede nog slechts sporadisch en de derde nog volstrekt niet door onzen tijd wordt aangenomen, maken het Tractaat een herlezing overwaard.

In elk geval zal men, met dit inzicht gewapend, gevrijwaard wezen tegen de beschimping van SPINOZA's karakter, als door COHEN is geschied; zal men diens zakelijke bijbelcritiek leeren begrijpen, en zijn invloed hooger waardeeren dan ooit, omdat hij alleen van alle westersche filosofen zich radicaal heeft weten los te maken van de vooroordeelen der joodsche en christelijke godgeleerden en bovenal de vaan der vrije gedachte heeft opgestoken, die, zoo er ooit van vrede op aarde sprake kan zijn, steeds voor allen uit moet worden gedragen.

Vrede op aarde is alleen mogelijk, als de Rede de overwinning behaalt op de affecten. Voor hen, bij wien dat nog niet het geval is, is het Theol. Pol. Tractaat niet geschreven. Dit getuigt Spinoza zelf in de Voorrede van zijn wijdluftig geschrift.

Moge Dr. HERMANN COHEN zich dat voor gezegd houden.

¹⁾ 1e. de handhaving en verdediging van de vrijheid van denken en spreken als een der eerste mensenrechten, met het betoog, dat van deze vrijheid noch voor de vroomheid, noch voor de rust van den Staat eenig gevaar is te duchten.

2e. de overtuiging, dat godsdienst zich alleen moet openbaren in zedelijken levenswandel en onafhankelijk is van verhalen en ceremoniën.

3e. het geloof, dat kennis van God mogelijk is, maar dat deze kennis nooit tot godsdienst leiden kan, wel tot een amor intellectualis, waarin Spinoza zelf de hoogste zaligheid gevonden had.

Colofon

Verschenen in: Tijdschrift voor wijsbegeerte, ELFDE JAARGANG (1917). DE ERVEN F. BOHN. Haarlem, p. 467-483 – op archive.org

23 augustus 2012 op internet gebracht met url
www.benedictusdespinoza.nl/lit/W. Meijer BETEKENIS EN WAARDE GODGELEERD-STAATKUNDIG VERTOOG VAN B. DESPINOZA.pdf